

В УТРОТО НА ДОБРИТЕ ВЪЛШЕБСТВА (Екзистенциални аспекти в прозата за деца на НРБ)

Петър Стефанов

Резюме: Студията се възглажда в един от най-противоречивите периоди в развитието на българската художествена проза за деца – този от втората половина на XX век, белязан силно от естетическия нормативизъм. Тя акцентира върху онези опити, целящи геофициализиране на детството, т.е. върху движението на литературното съзнание към нови психологически и идейни начала, разположени извън зоната на неумолимото патерналистично „трябва“. Авторът обособява характерен тип проза, издаваща тенденция към монопсихологичност, особеност, която я прави априори антинормативна, доколкото тя става знак за пълен, бихме казали демонстративен, отказ от колективистичния идеал. Предмет на анализ са онези творби, които подчертават екзистенциалната изпълненост на детското битие – способността на малките герои към съзерцание и уникална наблюдателност, чувството за вътрешна свобода, желанието за игра със света, склонността към фантазиране и мечтане.

Ключови думи: проза за деца; детска екзистенция; монопсихологичност; идеологически антинормативизъм

At the Dawn of Good Wizardry (Existential Aspects in Children’s Fiction in PRB)

Petar Stefanov

Abstract: The study explores one of the most controversial periods in the development of Bulgarian fiction for children, i.e. the second half of the 20th century, a period marked by aesthetic normativism. It pinpoints the

literary attempts that aim at deofficialization of childhood, the movement of literary consciousness towards new psychological and conceptual beginnings, situated outside the zone of the unrelenting paternalistic norm which dictates what “must happen”. A type of fiction, representative of the tendency toward monopsychology is being identified. A peculiarity which makes such fiction a priori antinormativistic, as much as it becomes a sign for full, even demonstrative denial of the collectivistic ideal. Subject of analysis are the works that emphasize the existential completeness of children's life: the ability of the young protagonists to contemplate and observe, their inner freedom, desire to play, their inclination to fantasize and dream.

Keywords: fiction for children, children's existence, monopsychology, ideological antinormativism

С политическата промяна на 9.09.1944 г. съществуващата дотогава достатъчно отворена система от норми и възможности, формиращи литературния процес, се променя коренно, тъй като естетическата дейност е принудена да се подчини на една единствена идея за света и човека. Наложеният естетически авторитаризъм води до силно потискане на диалогичните форми на функциониране на изкуството. Мирогледната идентичност на твореца придобива в значителна степен неавтентичен характер, доколкото става силно зависима от новата идеология (Juda, 2006).

В тези условия власт и творческа интелигенция влизат в специфичен „диалог“, който има богата историческа драматургия. На моменти, особено в началото на периода, зависимостта на творците от идеологията достига до хипертрофирани размери, при което собствените закони на изкуството се пренебрегват напълно и се стига до истинско естетическо затъмнение. Постепенно ще започне бавно и мъчително преодоляване на догматизма, за да тръгне литературният живот по пътя на своята относителна нормализация. Тя ще включва движението към един по-рафиниран социалистически реализъм, неусетното му преливане в обтекаемото пространство на „социалистическия естетически идеал“, както и спорадичната поява на осъзнати алтернативни форми. С времето ще се допуска все по-голяма творческа свобода при спазването обаче на едно важно условие – тя да не води до враждебни на обществения строй идейни внушения.

В този процес на подчертан естетически патернализъм и стремеж за създаване на нов човек духовното формиране на подрастващите става задача със стратегическа важност, за чието изпълнение не се

жалят усилия и средства. В съгласие с тезиса, че социалистическата гържава не може да бъде осъществена, ако децата не бъдат социалисти, на младото поколение се отрежда изключително място – то трябва да стане главен вършител на грандиозната обществена промяна, да бъде истинският съзидател на новия свят.

Силно нараства перформативното значение на художествената литература, която в ръцете на новата власт се превръща във важно пропагандно-възпитателно средство. Като резултат детската литература напуска периферното си, общо взето, положение, което е имала в културния живот дотогава, и става важен елемент в започналата културна революция¹.

Като изключим „антифашистката борба“, обвързана с важното за идеологията революционно-героическо начало в историята, твърде бързо в прозата за деца получава предимство „съвременната тема“. Тя събира в едно всички ония творби, стремящи се да пресъздадат живота на децата в актуалната действителност, и задълго се оказва тържествена с „пионерската тема“. Оформя се важно идейно-съдържателно поле на нормативно детерминираната литература за деца от онова време, свързано с търсене образа на новия герой. В неговите рамки се придава нравствено-естетическа плът на абстрактния нравствен идеал.

В развитието на пионерската тема можем да оразличим няколко характерни етапа – един по-ортодоксален, в който обновителните черти са смесени с догматични остатъци („Честна дума“ на Цв. Ангелов, „Воля“ на М. Ст. Горчивкин, „Първа дружба“ на Ст. Ц. Даскалов); на създаването на своеобразна пионерска „класика“ („Белият кораб“ на М. Лъкатник, „Златотърсачи“ на Цв. Ангелов), и дори „посткласика“ („Ключът с деветте брилянта“ на Цв. Ангелов, „Капитанът“ на А. Павлов, „Последната Троянска война“ на Ч. Аладжов, „Голямото пътешествие“ и „Наско Защото“ на Г. Струмски и т.н), книги, показващи пораснало художествено майсторство, по-правдиви и увлекателни в психологическо-портретната линия.

¹ Алиансът между тоталитарната култура и света на детството е съвсем естествен, доколкото между тях има общи черти. Както показва Е. Добренко, чрез типичните за социалистическия реализъм изпитания на героя, както и с това, че той заразява с примера си останалите неиницирани /социално непораснали/ около себе си, тоталитарната култура е обърната повече към света на детството, осъществява връщане в него. И този възпитателен процес не се затваря в текста, но влиза в живота при читателя: превзпитал се, героят (обикновеният човек) става образец за подражание, с което се осъществява моделът на живота като безкраен процес на възпитаване и жизнестроене. По парадоксален начин приказният модел се оказва съзвучен на принципа на партийността (Dobrenko /s. a./).

С времето темата значително се изхаява и все по-често заявяват за себе си опити, целящи геофициализиране на пионерското детство, в които белезите на новия човек почват да се търсят не толкова във външното, колкото във вътрешното битие на детето.

В това естествено движение на литературното съзнание закономерно се стига и до необходимостта от нови психологически и идейни начала, разположени извън зоната на неумолимото патерналистично „трябва“. Все по-често книгите биват пронизвани от възбуденията, чара и магията на детството, на детската игра. Дегероузацията, интимизацията на прозата се превръща в една от най-съществените естетически тенденции. В резултат започва да се стеснява сферата на актуално-гражданската проблематика и тематика.

Новият герой се изявява вече не в обществено полезен труд, не в защита на завоеванията на социалистическата родина, не дори в мечтите си за утрешния ген, а в най-обикновеното си всекидневие, в изгрята на улицата, в лудориите и детските пакости. Идеал за някои автори става появата в детската литература на някакъв нашиенски Том Сойер, който да дойде да подмени доста дискредитирания образ на героя пионер. Оформя се насока, която води детската литература към един по-друг тип реализъм. Ортодоксалната критика приема с укор тази промяна, смятайки, че това е „притъпяване на революционното острие, изтегляне на литературата в света на литературната неутралност“ (Jordanov, 1984: 25).

Движението на прозата за деца от повишена гражданска ангажираност към представяне на автентичната детска същност има своите етапи и модуси. Водещата цел е постигането на едно от съкровените неща за хуманитарното познание – вътрешният мир на детето, способността да се вижда света по уникален начин.

За по-определеното обръщане към тези начала способстват и някои фактори, идващи „отвън“. През 70-те години във „възрастната“ литература се засилва интересът към детското като ценност, способна да внесе нови, освежаващи импулси в духовното битие на нацията. Нуждата от подобни импулси довежда до особено отношение не просто към проблемите на социалното детство, а към детското в универсалните му измерения. Тези духовни императиви са предпоставка за появата на т.н. инфантилна проза².

Първите книги на автори като Георги Данаилов, Станислав

² За възникването и характера на явлениято, обозначаващо с термина „инфантилна проза“, виж повече у Janev 2018.

Стратиев, Симеон Янев, Владимир Зарев, Кольо Николов, Янко Станоев, обърнати към романтиката на детството и младостта, придобиват силно генеративно значение в литературния процес, а някои от тях с времето биват припознати като много качествени творби за деца.

Успоредно с представителите на инфантилната проза, и други автори избират да търсят детето в плоскост, преобръщаща ценностните стереотипи и влизаща в конфронтация с нормативните предписания – Й. Радичков, Цилия Лачева, Богдан Митов, Олга Кръстева, Иван Арнаудов, Милан Миланов. Те започват да се възледат по друг начин в образа на детето, формирайки трайна тенденция, към която ще се присъединят с времето и творци като Магда Карабелова, Катя Воденичарова, Богдана Зидарова, Нина Пантелеева и т.н.

Главното в новите книги е не толкова в сюжета, а в богатството на детския характер, във финото душевно движение, в по-различната екзистенциална нагласа, намиращи израз в езика на героите, в диалозите, в усложнената метафорична тъкан. Чувството за вътрешна свобода у детето, желанието за игра със света, склонността към фантазиране и мечтане, усетът за дефектите в живота на големите – притворството, фалшът и рутината, е онази основа, върху която се култивира чувството за духовна идентичност на детето герой.

Постепенно писателите издигат в естетически тезис факта, че детето вижда фокусирано онова, което е съзвучно на неговата същност. Те стъпват върху рядката способност на погроставащия да фиксира незначителни от гледна точка на възрастните факти и събития, които ярко се запечатват в неговото съзнание. Прескачайки постоянно между „детския“ и „възрастния“ свят, те подчертават екзистенциалната изпълненост на детското битие, нещо което се изразява в способността на малките герои към съзерцание и уникална наблюдателност, в особената им съпричатност към събитията от външния свят. (Ще подчертаем, че тук става дума главно за „позитивния“ образ на детската екзистенция, който е меродавен за естетиката на социализма.)

Те показват как, усвоявайки духовно-нравствените основи на социалното общуване, детето постоянно прави опити за самостоятелно разрешаване на възникващите в неговия живот дилеми. Този дълъг, понякога драматичен, процес се разгръща преди всичко в интимната сфера на погроставащия – в неговото светопреживяване. Върху тази територия на вътрешни подбуди и външни колизии се раждат екзистенциалните преживявания, възникващи като реакция спрямо дисхармонията между индивидуалните представи и реалността.

За малкия човек светът е съвършено непознат, той го усвоява крачка по крачка и всяко ново откритие се изживява като приключение. Лекотата във „всеприемането“ на нещата помага на детето да вярва в чудото и възшебството, способства за очовечаването на животни и природни явления, а заедно с това да създава в съзнанието си лична картина на света. Способността на подрастващия човек за митологизация на едно или друго явление е заложена в особената нагласа на неговото съзнание да интерпретира събитията в рамките на собствената понятийна система (Kondakov, Popkova, 2011).

В хода на отделните повествования тези нови концепти се разгръщат във философска позиция, осъществена често в символично многопланов сюжетен разказ, където интуициите на писателите стигат до високо метафизично трептене и където детското (човешкото) се проявява в най-възвишените му измерения. Там се срещат радостта от съществуването, обичта, искреността, творческата радост, духовният порив, вътрешната озареност, възвишеността на бляна, самотността на надарените с вътрешно зрение, нежността, усещането за другия.

Този тип проза издава тенденция към монопсихологичност, което я прави априори антинормативна, доколкото тя показва пълен, бихме казали демонстративен, отказ от колективистичния идеал. Често самите заглавия нарочно звучат антипатетично, създавайки асоциация с обикновеното и незначителното.

През 1964 г. излиза книгата с разкази на Й. Радичков „Шарена черга“ (допълнено издание 1987 г.), която не е единна по тематика и образи, но е единна по дух и стил, и която съдържа предчувствие за новите веяния в детската проза. Това са прости истории-притчи, някои от които дори не могат да се нарекат истории, защото сюжетът е сведен до елементарна случка, без ясно изразени конфликти, характери и пр. Но благодарение на оригиналния си талант Радичков прави простото сложно. Чрез механизма на иносказанието той създава асоциативна перспектива на разказите и ги изпълва с дълбок смисъл.

Писателят пресъздава селската вселена на детството, като откроява в нея две сфери – на битовата примитивност и мисловна изостаналост, на ограничеността на културния и мирогледен хоризонт (жабите) и отвореността към необята, духовният полет. Това са двата полюса на изобразявания свят, в центъра на който са децата и биволите, видени не просто като помощници на човека, а като селски тотеми. Пастирчетата цапат из гъоловете заедно с животните, тичат по ливадите, гледайкименящите се облаци, и по този начин те са в центъра на битието, през тях протича космическа енергия,

изградена от атомите на детското щастие.

Вълшебният прозорец на детството, открит от Радичков, бива отворен още по-широко от „Самотните вятърни мелници“ (1969) на Ст. Стратиев, книга с несъмнено обобщаващо значение спрямо заявките за себе си нови естетически импулси.

Самото заглавие ясно отпраща към идеята да се онагледат романтичният мит за „златния век“ и „обетовата земя“ на детството, което е „като оазис сред пустините на живота, като антитеза на човешката „несвобода“ в зрелостта. Възрастният „бяга“ в спомена за собственото си детство, за да се почувства приютен“ (Dimitrova, 2014: 67-75).

След излизането на книгата на Стратиев процесът започва да се развива с голяма бързина. За броени години се появяват редица хубави книги. Трудно е да се каже кой на кого влияе, но взаимното влияние е несъмнено и то извива в утвърждаването и широкото разгръщане на новата естетическа насока.

Сред много успешните книги на тази преходен момент следва да поставим романа на Д. Гулев „Парола Фокси“ (1970), който с категоричния отказ от официозно налагания колективитет стои малко необичайно сред другите книги на писателя³.

На пръв поглед в основата е положен незначителен сюжет – децата от махалата намират едно куче и решават да се грижат за него. Тази „находка“ внася силна емоция в техния живот и бележи съдържателно тяхната лятна ваканция. Образите на малките герои са видени и изследвани в техния собствено детски свят, съществуващ успоредно с този на големите. Всичко е гостатъчно познато и орднерно и в същото време необикновено, вълнуващо, интересно. Дори появата на едно куче може да се превърне в необикновено събитие в живота на подрастващите, в тяхна голяма тайна, в отстояването на която те се еманципират от родителите, учат се да ценят истинските стойности, отварят се към мъдростта на живота. Фокси става парола, която социализира децата, усилва чувството им за отговорност, обогатява приятелските чувства.

Романът постулира значимостта на онези уж прости детски радости, които дават цвят на детството и остават в паметта за цял живот. В тях има тръпка, тайна, игра със забраненото, с престъпването на реда, със страха да не загубят новия си приятел.

³ По-късно романът е включен като първа част на второто издание на романа „Тайната команда“, но тъй като тук се опитваме да посочим логиката на литературния процес, го разглеждаме отделно.

Писател с проникновено психологическо око, без склонност към вдетиняване, питаещ уважение и респект към детската природа, Гулев съумява да се вгледа в нейните естествени потребности, да види значимото в тях, да пресъздаде паралелната реалност, в която малките ежедневно пребивават и която възрастните по правило не забелязват.

Целият роман е една музикална пиеса, подобна на тази, която съчинява Саксата и която накрая той изпълнява пред децата – музика, която включва и веселите изблици на детските войни, и лудите игри с Фокси, и неочакваното нахлуване на тревогата и скръбта, за да се въземе над всичко, въпреки всичко, светлата жизнерадост. Сякаш тази музика става образ на детството, на това особено лято с Фокси, което си отива, за да остане завинаги в сърцата.

Един от стожерите на детската идентичност е формирането на самостоятелност у детето, изграждането на детския характер. Редица повествования показват как постепенно започва да се избистря интуицията за смисъла на собствения живот, да се осъзнава значението на човешката (личностната) свобода и независимост – проблем, който възниква на границата на детството и юношеството, когато на героя му предстои да се формира като характер. Детето преминава през сложния път на това да се научи да „преживява“, да възприема, разбира и осъзнава себе си и другите. В процеса на създаване на собствена картина на света то актуализира личностния си потенциал, демонстрира „самост“, т.е. своето независимо „аз“ („Децата изграят вълн“ на Г. Данаилов“ (1971), „Велита“ (1979) на Цилия Лачева, „Дворец от пясък“ (1981) на М. Миланов, „Жирафчето“ (1985) на Иван Арнаудов).

„Жирафчето“, например, е чиста проба екзистенциален роман – героят не просто се саморазкрива в „аз“ повествованието, не само оценява другите, не само се сблъсква с основни битийни истини, но и направо екзистира, влиза в особен резонанс със скритата същност на нещата.

Покрай всичко друго това е книга и за детската самотност сред околните, но самотността не на стандартното дете или на детето лидер, а на чувствителния маргинал, когото писателят издига до своеобразен идеал. Трактовката носи определена психоаналитична подкладка, което е ново равнище в осмисляне на детската душевност. Авторът постига универсално звучене в едно много четивно, изчистено от ненужни описания повествование.

Сред работите, чертаещи съвсем нови пътища на разказване, освободени от строгостта и каноничността на нормативно зададената литература, е без съмнение книгата на Кольо Николов „Алета Златната черешка“ (1972). В нея осъзнатият стремеж да

се руши казионното е подплатен с особено артистичен натюрел. Като цяло работата е с провокативна форма, нехаеща за твърдите жанрови регламентации.

В центъра е образът на малката героиня Алета. Тя е не просто „съвременното“ дете, а дете особено, извън средностатистическото измерение, надарено с по-особени сетива и вътрешна устремност към света.

Без съмнение в случая имаме работа с отглас от идеята за романтичното дете. Алета е по-скоро идея за Детето, което е в състояние да ни загаде груги посоки и цели⁴.

Открояват се иносказателни измерения в образа, който може да се схване и като символична проекция на поетичната, търсещата човешка душа, намерила своята истина там, където тя на пръв поглед не би могла да бъде, но където се разкрива истинската ни същност – във възможността за по-висше битие.

С помощта на автора Алета и Колето пътуват до Слънцето, което е златно, и където се качват на златната череша, за да ядат в упоение златни черешки. Това е разбира се пътуване във въображението, във вътрешната самоактуализация на личността и закономерно у „публиката“ възниква главният въпрос – то било ли е, или не е било, ходила ли е тя на слънцето, или не. С необикновена острота е поставен важен философски въпрос – за реалността на бляна. За едни (Алета) това пътуване е реално, за други, за общественото мнение, хората „малеби“, както ги нарича авторът, то не е реално. Даже за Колето, който е принуден да свидетелства, че не е бил на слънцето. Алета се сблъсква с недоверието и даже озлоблението на малебито, идващо преди всичко от страха – „ами ако наистина е била“.

Книгата знае, че не е само за деца. С времето тя намира редица „подражатели“, създаващи произведения с несъмнени художествени достойнства.

На първо място тук следва да посочим книгите на Олга Кръстева с характерните образи на момичета – „Люлеещият се стол“ (1973), „Една година без значение“ (1978), „История с куче, без куче“ (1983). Ако

⁴ Изследователят на немския романтизъм Н. Я. Берковски пише: „Ще напомним, че с романтиците започват „детските деца“, тях ги ценят сами по себе си, а не в качество им на кандидати за бъдещи възрастни... Ако говорим с езика на Фридрих Шлегел, то в децата ни е дадена като че ли етимологията на самия живот, в тях е неговото първослово...У децата има максимум възможности, които се разсейват и забравят по-късно. Вниманието на романтиците е насочено към онова у децата и в детското съзнание, което ще бъде забудено от възрастните“ (Berkovsky, 1973: 42-43).

се възгледаме, да речем, в последната от тях, ще разпознаем много свежа, четивна и автентична история, една от най-интересните от времето на социализма.

Петокласничката Соня се отличава с буйна фантазия, заради която родителите ѝ имат проблеми с нея, но фантазирането е най-естественото нещо за малката героиня, защото то допълва реалността и прави преживяванията ѝ по-истински от нея. Соня е завършена като човешка личност – има своя философия, принципи, осъзнато поведение и жизнен стил и по необходимост е принудена да се помирява с правилата и разбиранията на родителите. Тя даже малко страда, но понася стоически тегобите на неразбирането – какво да се прави, възрастните са ограничени, трябва да ги приемаме и да им прощаваме.

В тежки моменти винаги ѝ се явява кокершпаньолът Роро, който ѝ помага да превъзмогне възникналата трудност. Тогава тя се скрива под леглото и двамата дълго си говорят. Роро е въображаем приятел и душеприказчик, фигура на онзи образ-идея, който ни помага да превъзмогнем самотата си, нашият трансцендентален друг, прозорчето, през което вдишваме свеж въздух. Кокершпаньолът се явява образно-функционален аналог на „Люлеещия се стол“ от едноименната книга на Кръстева⁵.

Уви, всичко е преходно, детството също. Остава единствено споменът от преминаването през него, особено когато си имал очи да видиш чудото: „И вече нямаше никакъв филм и никаква история с куче без куче“.

Някои писатели изпитват необходимост да търсят постоянно връзката със селото, да обръщат своите читатели към магичната реалност на своето детство, към измеренията на природното светоусещане и битийност.

Сред хубавите примери много приятно впечатление правят, да речем, сборниците с разкази на писателя Марин Калинов – „Един изгубен, един спечелен ден“ (1978) и „Дъх на зряло“ (1983). Те разкриват интересен разказвач от лирически тип, който внася нещо много одухотворено в иначе мажорно-екстровеертната по своята главна

⁵ Създавайки свой вътрешен мир от образи, детето се чувства в него психологически комфортно и безопасно. Това е свят, който принадлежи само нему, където всичко се случва по закони, различни от реалните. В него то може да реализира своите мечти и недостижими планове, което му помага да усеща себе си, да се възприема по-успешно /привлекателно, популярно и т.н./, позволява му да компенсират психологически неудачите (Lebedeva, 2015).

насоченост белетристика за деца и юноши от времето на социализма.

Героят на Калинов, независимо дали е пионер, или дете от миналото, е здраво, екзистенциално укоренен в природата, сраснат е с нея, чува нейните гласове, разбира нейния език. Той е надарен с някакво трето око, с което постига почти анимистична връзка със заобикалящия свят. В диалога с него той търси отговор на своите наивни, но трогателни въпроси към сложния и объркан живот на големите. Авторът ни заразява не просто с реалистична пластика, а с духовна прозирност, медитация в пределите на видимото и осезаемото. Тук детето е в активен досег със самата тайна на съществуването. То взема сила от досега с природните стихии – земята, водата, небето, слънцето. Ако градското светоусещане по-лесно вмества модела на романтичния тип дете, за което е характерно томлението по природата като нещо изгубено и недостижимо, героят на Калинов е вътре в битието, в непосредствен досег с него.

Дъхът на зряло се превръща в постоянен метонимичен образ, пронизващ различните разкази на писателя като особен знак за онова, което е магията на детството. Тоя дъх търси и изобразява постоянно писателят – в личния спомен от детската игра, в подсъзнателните усещания на героя, в разнообразните позиви на селския ген, в тайнството на народната песен, в изконната притегателност на родовия бит. Там очевидно са дълбоките извори на това особено усещане за безкрайното, за тока на битието. Би могло да се каже, че именно това неуловимо нещо, това духовно същество, което гледа със синьо приятелско око, е най-важният главен герой в разказите на Калинов. Него се опитва да улови, опише и представи той. Затова наред с „дъха на зряло“, окото става характерен метонимичен образ на тази жива същност, респективно на заявеното художествено виждане (Stefanov, 2018).

През 1984 г. излиза повестта „Вълшебният прозорец“ на Богдан Митов, късен вариант на художествения модел на писателя, която се родее с разгледаните работи на М. Калинов. Главният герой Витко (прозвище от река Вит, дядото е искал така да го кръстят, но го кръщават Благой) е селско дете, поставено върху подчертано традиционен декор, носещо ярка природна сензитивност.

Писателят сякаш нарочно остава при познатата за този тип литература непретенциозност и върху нея тъче килима на художественото изображение, в който обичайното ще се одухотвори с поезията на емоционалния порив, на духовното зрение, на богатия вътрешен смисъл. Малкият читател ще се срещне с омайните чарове на селския живот и селската чувствителност, които стоят най-близо до изначалната същност на битието.

Героят насища всичко със своята детска субективност до такава степен, че пренася свойствата на едни предмети върху други, от макро върху микровселената. В книгата има епизод, в който се срещахме с особена проява на слънчевата метафора. Злосторник открадва голямата гиня, която за детето е равна на слънцето, и в резултат става тъмно. Тук слънцето е не толкова уносказателен образ на щастливо детство, а на оная светлина, която излъчва детската искреност и вяра в доброто, светлината, която озарява най-силно човешкия свят. Когато тази вяра бива, накърнена, настъпва тъмнина в детската гуша.

Писателят подтиква подрастващите да гледат през вълшебния прозорец, през който нещата започват да изглеждат други, знак за отключени вътрешни сетива, за по-висше състояние на духа. Дори когато рисува градски деца, Богдан Митов изпитва необходимостта да потърси и за тях връзката със селото, „да ги върне към поречието на своето детство, за да измери тяхната различна душевност с вечните и непреодолени мерки на естествеността и селската жизнерадост.“ (Janev, 1979).

В разглежданите дотук проблемни насоки, излизаци извън колективистичната матрица, закономерно стигаме до една група творци, насочени към най-ранната възраст. Става дума за работи, които тематизират ранната възраст, но които децата не могат сами да прочетат поради възрастови ограничения, т.е. това са работи не просто с подчертано домашно съдържание, а изключително подходящи за съвместно четене с родителите. Инициативата за общуването с подобни заглавия може да бъде преди всичко родителска.

Може да се каже, че тези книги въвличат своя възприемател в общуване, чийто предмет са неговите собствени вълнения. Нещата в тях са поставени съобразно вътрешната мяра на детето, т.е. там то действа и постъпва по начин, мотивиран от възрастовите му особености. Знаем, че малкият човек живее в своеобразно двоумирие – единият свят за него се гради на основата на неговото собствено мислене, другият – на налаганото му от околните възрастни логическо мислене. По-малко известно е, че детето възприема семейния космос и неговото влияние свършено иначе, отколкото възрастните членове на семейството (Abramenkova, 2000).

Затова по правило книгите от този тип са разчетени на „странния“, преди всичко анимистичен, начин на възприемане на света, характерен за ранната възраст. Те пресъздават „хабитуса“ на малкото дете, изтъкван от хиляди дребни неща, незабележими за другите, но същностно важни за него. Колекционират преди всичко детските вълнения от първите срещи със света, но света, видян като чудо.

Десетина години преди „Самотните вятърни мелници“ на Ст. Стратиев се появява сборникът с разкази за деца на Петър Незнакомов „Маргаритка и аз“ (1959), който задава нов модел на пресъздаване на детето и детското. Явявайки се една от първите птици на „разведряването“ в сферата на творчеството за подрастващите, сборникът спокойно може да претендира за основоположник на този тип проза за деца. Героинята е деветгодишно градско галено дете, умно, любвеобилно към света, със силно въображение. Уж реалистичните случки са силно одухотворени чрез особеното съчетание на семейни радости, игра и въображение. Героите живеят като всички съвременници, но умеят да обвиват битието в аура на играта и изненадата, при което светът се разширява, става по-красив и вълнуващ.

В този процес на смъкване на долната възрастова граница на прозата за деца се откроява повестта „Хитруша“ (1970) на Богдан Митов. Написана под формата на цикъл разкази, тя повестува за преживяванията на малкото четиригодишно момиченце – Мимето. Бащата, който предава през свои очи поредицата от случки, е вторият герой на тази повест, която е може би най-значителното постижение на Богдан Митов⁶.

За какво е книга „Хитруша“? Преди всичко за хармоничността на отношенията в семейството с център малкият човек. За очарованието на детския характер, който изпълва с най-чиста светлина дома. За чудото на ранната възраст, когато детският наивитет е в удивително съчетание с все по-нарастващата детска интелигентност и дяволитост. За родителското щастие от общуването с това малко съкровище, щастие уши, кратковременно и неповтарящо се, но оставащо като скъпо достояние в паметта на семейството.

По това време очевидно се отваря широк простор за подобен тип творби, чудесно свидетелство за което е „Прочетено крадешком“ (1973) на С. Янев. Книгата не само е израз на засиления стремеж към интимизация на прозата, но и съдържа много автентично „семейно“ съдържание. Под формата на дневник разказвачът се опитва да влезе в чувствителната сфера на отношенията между децата и родителите в ранната възраст. Той уж обективно хроникера

⁶ През 1975 писателят издава „Вече съм голяма“ – продължение на „Хитруша“. Творбата включва знаците на „порастването“ – първокласница; научаването на буквите; първите разходки и излети; края на учебната година; летуване на море. За съжаление тя не достига прелестта на изобразение на предучилищното детство, както впрочем това се случвало и с други автори при подобни опити.

различните детски прояви и реакции при първите срещи с външния свят, но заедно с това е активен съучастник и регулатор на тези реакции. Пред нас е един деликатен „свъръхаз“, който се намесва в посока на естествените реакции на малките и им придава жизнена форма, без да нарушава свободата на детския избор. Родителят, внимателно влизащ в детската логика и направляващ детската мисъл в желаната посока, оставя малките пълноценно да изживеят своите спомени, фантазии и радости.

Пресъздаваща удивлението на детето от срещата с непознатото, тя сама създава удивление от чудото на света. Тя налага едно природно светоусещане, основа за формиране на диалектическо чувство за света и живота като редуване на прорастване, промяна и преображение. Едно от важните неща, които децата прозират, е влиянието на времето, постоянната изменчивост на всичко, това, че човек не може да се окъпе два пъти в една река – и това поражда у тях тъга („Синьо перце“).

Писателят показва ярко чувство за детската екзистенция, за детската радост от съприкосновението със света. Прости на вид, разказчетата заразяват с истината за битието, за автентичното в човешкия живот, пронизани са с особена, труднопостижима екзистенциална тръпка, с чувство за възторг от чудото на живота, за възможността на щастието, за онова, което минава през всички нас, неуловимо за мисълта и думите.

В жанрово отношение книгата е доста пластична и може да бъде отнесена към различни проблемни рубрики, в това число и към споменно-автобиографичните повествования. Така е направила Г. Димитрова, която не крие положителното си отношение към нея. В един много проникателен анализ тя посочва, че за писателя „естественият ритъм на времето не може да се обозре нито чрез спомена, нито в мечтите, защото те са еднакво неуловими. А най-мъдрото решение е да наблюдаваме света и да ситуираме себе си не във времепространството на спомена или в предстоящото битие, а по детски – в сегашността, в настоящия живот на децата си, единствено обозрим и осмислящ собствения ни път“ (Dimitrova, 2017: 214).

В руслото на тази нова психологическа „мода“ следва да положим хубавата повест на Ваня Даковска „Вълшебните стени“ (1974), както и „Аз съм дробичка“ (1988) на Нина Пантелеева. През същата година се появява книгата на Катя Воденичарова „Чочко тръгва по света“, пресъздаваща обикновени случки, преживени от детето с вълнение, защото в тях става първата му среща със света. Повествованието е семпло, без особени ефекти, като изключим някои „приказни“

моменти, но излъчва свежест, чистота, любов към живота, чувството за безкрайното. Непретенциозно като форма повествование, но много убедително, вярно, искрено и сърдечно. Пресъздава вселената на малкото дете, изтъкана от стотици гребни, незначителни за големите подробности, но същностно важни за него и ни помага да я видим и почувстваме. Това е не просто сложен разказ, а особено психологическо вживяване-съпричастие с вълненията на петгодишното дете, при което от разказа струи детското не в битовата му, а в екзистенциалната му същност.

В този тип повествования няма политика, сини връзки, граждански вълнения, а е налице онова, през което всички деца минават, но за което малцина от родителите имат очи да видят. В тях говори нашата любов към малкия човек, магията на онова сливане между баба и внуче, която възрастните чувстват, но невинаги могат да артикулират. В рецензия за творбата Юлиан Жилиев нарича този белетристичен феномен „фамилна проза“ (Zhiliev, 1989) – разкази във формата на едно непретенциозно бърборене, уж само регистриращо движението на малкия човек, за което обаче струи магията на ранната възраст, онова светло присъствие, което детето внася в света.

Сред късните преображения на разглежданата насока е и повестта на Мазда Карабелова „Рецепта за пакости“ (1987), която от обичайната материя на непосредственото детско битие съгражда интригуващ, очарователен разказ, в който уж също няма нищо особено, а пък всичко е толкова интересно и занимателно. Това е така, защото светът е представен по вътрешната мяра на детето. Познатата готук поетика обаче е претърпяла характерно вътрешно преображение, което изисква отделно внимание. От разказа блика радостта на битието, излъчва се доверие, доброта, обич към човека и живота – нещата, които трябва да съдържат една истинска книга за деца.

Разгледаните автори и творби на „фамилната“ проза дават художествен израз на убеждението, че семейството създава специфично психологическо пространство и микрогрупов „фолклор“, в които не просто се осъществява първичната социализация на човека, а се залагат основните семиотични зони, определящи в своята съвкупност базовата смисложизнена ценност за подрастващия. Тези зони са начинът на отношение към космоса, природата, живота, социума, морала, към самия себе си и т.н., неща, представени в оформящата се семиосфера на детето под формата на своеобразни психографеме (Sarogova, 2004).

Затова тези автори изтъкват на преден план фамилизма, „домашността“, асоциирани преди всичко с женското и майчинското начало – феномени, характеризиращи преживяванията на защитеност

и укритост в лоното на семейството, мотивиращи нуждата от особено психологическа сфера, отделена от „големия“ свят и едновременно с това включена в него.

Направеният преглед показва, че развитието на детската проза в условията на идеологически и естетически нормативизъм е достатъчно комплицирано откъм исторически етапи, творчески поколения, възрастова насоченост, идейни схващания, жанрово-стилови предпочитания и пр. Това прави нещата трудни за моделиране, нещо което обяснява и пасивността общо-взето на литературната критика спрямо разглежданата тематика.

Независимо от сложностите, можем да приемем, че най-важната вътрешна закономерност на този развой в продължение на половин век е необходимостта от последователно превъзможване както в рамките на общественото съзнание, така и в индивидуално-творчески план на идеологическия нормативизъм и от плодотворното продължаване – въпреки наличието на внушителен баласт от официално санкционирана, т.е. обслужваща литература – на най-добрите традиции отпреди 9. IX. 1944 г. От гледна точка на днешния ден може убедено да се твърди, че силният идеологически крен в прозата за деца не е бил пагубен за нея, че по един парадоксален начин той е подтиквал към извисяване на поетичното, към появата на реципрочни на нормативизма художествени стойности. Тази парадоксалност на развитието е предпоставка не само да се създадат редица значителни произведения за деца, но и да можем да говорим за наличието на литературен процес, макар и с известни дефицити.

ЛИТЕРАТУРА

- Abramenkova 2000: Abramenkova, Vera. Социална психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре. Москва и др., 2000, 67-68. [Sotsialnaya psihologiya detstva: razvitie otnoshenii rebenka v detskoj subculture. Moskva i dr., 2000, 67-68].
- Berkovsky 1973: Berkovsky, Naum. Романтизм в Германия. Ленинград, 1973, 42-43. [Romantizm v Germanii. Leningrad. 1973, 42-43].
- Dimitrova 2014: Dimitrova, Galina. Усамотените възрастни и небесната приказка на детския спомен /Романтични митове и нонсенс в сборника „Самотните вятърни мелници“ и в повестта „Живот в небето“/. – Библиотекама, 2014, 3-4, 67-75. [Usamotenite vazrastni i nebesnata prikazka na detskiya spomen /Romantichni mitove i nonsens v sbornika "Samotnite vyatarni melnitsi" i v povestta "Zhivot v nebeto". – Bibliotekata, 2014, 3-4, 67-75].

- Dimitrova 2017: Dimitrova, Galina. Модели на спомена за детството в българската проза за деца и юноши. Дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Пловдив, 2017, 214. [Modeli na spomena za detstvoto v balgarskata proza za detsa i yunoshi. Disertatsionen trud za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna stepen “doctor”. Plovdiv, 2017, 214].
- Dobrenko /s. a./: Dobrenko, Evgeny. Все лучшее – детям (Тоталитарная культура и мир детства). – Wiener Slawistischer Almanach, В. 29, Wien, 162–163/. [Vse luchee – detyam (Totalitarnaya kultura i mir detstva). Wiener Slawistischer Almanach, В. 29, Wien, 162-163].
- Janev 1979: Janev, Simeon. Прозата на Богдан Митов за деца. – Предговор към: Богдан Митов. „Червеното перо и звездите“, 1979. [Prozata na Bogdan Mitov za detsa. – Predgovor kam: Bogdan Mitov. “Chervenoto pero i zvezdite”, 1979].
- Janev 2018: Janev, Simeon. На острова на инфантилитите. – В: Janev, Simeon. Проза за прозата. С., 2018, 7-42. [Na ostrova na infantilite. – In: Janev, Simeon. Proza za porozata. 2018, 7-42].
- Juda 2006: Juda, Celina. Под знака на НРБ. Българската литература и култура в капана на идеологията. С., 2006, 156. [Pod znaka na NRB. Balgarskata literatura i kultura v kapana na ideologijata. S., 2006, 156].
- Kondakov, Popkova 2011: Kondakov, Boris, Popkova, Tatyana. Художественный мир литературы и феномен детского мирозерцания. Статья первая. – Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология, 2011, Вып 4 (16), 141-142. [Hudozhestvennii mir literaturi i fenomen detskogo mirosozertsaniya. Statya pervaya. – Vestnik Permskogo universiteta. Rosiyskaja i zarubezhnaya filologiya, 2011, V. 4 (16)/, 141-142].
- Lebedeva 2015: Lebedeva O. Актуальность исследования феномена эскапизма в подростковом возрасте. – В: Юбилейная конференция *От истоков к современности (130 лет организации психологического общества при Московском университете)*, Т. 1-5, Т. 3, Москва, 2015, 42. [Aktualnost issledovaniya fenomena eskapizma v podrostkovom vozraste. – In: Yubileinaya konferentsiya *Ot istokov k sovremennosti (130 let organizatsii psihologicheskogo obshtestva pri Moskovskom universitete)*, V. 1-5, V. 3, Moskva, 2015, 42].
- Sapogova 2004: Sapogova, Elena. Культурный социогенез и мир детства, Москва. 2004, 223-225. [Kulturnij sotsiogenez i mir detstva, Moskva. 2004, 223-225].
- Stefanov 2018: Stefanov, Petar. Магията на битието в разказите за деца на Марин Калинов. – Златоструй. Сборник за литература, критика и изкуство, Т. 22, Дружество на писателите – Шумен; Фабер 2018, 29-40. [Magiyata na bitieto v razkazite za detsa na Marin Kalinov. – Zlatostrui. Sbornik za literatura, kritika i izkustvo, V. 22, Druzhestvo na pisatelite – Shumen; Faber 2018, 29-40].

Jordanov 1984: Jordanov, Julian. На фронта...както на фронта (Аспекти на съвременната тема – свитък втори). – В: Jordanov, Julian. Литература на днешното детство. С., 1984, 25. [Na fronta kakto na fronta (Aspekti na savremennata tema – svitak втори). – In: Yordanov, Julian. Literatura na dneshното detstvo. Sofia,1984, 25].

Zhiliev 1989: Zhiliev, Julian. Книгата – повод за внимание. – Деца, изкуство, книги, 1989, 2, 61. [Knigata – povod za vnimanie. – Detsa, izkustvo, knigi, 1989, 2, 61].

Данни за автора:

Проф. д-р Петър Стефанов е професор по литература за деца във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ и Тракийския университет, гр. Стара Загора. От 2003 до 2006 г. работи като лектор по български език и култура в Университета за световни езици „Аблай хан“, град Алмати, Казахстан. Област на научни интереси: нова и съвременна българска литература, детска литература, етнология. Автор е на книгите: „Излъганият дявол (Творчеството на Елин Пелин за деца и националната смехова традиция)“, 2000; „Българска детска литература (Критическа антология)“, 2000; „Сватбите на Бавкида (Епюди върху приказните поеми на Елин Пелин“, 2006; „Щастливцеа и Бай Ганьо“, 2006; „Време, жанр и смисъл“, 2006; „Писатели от читанката на българчето (Илюстриран речник за деца и за родители)“, в съавторство с К. Попова, 2006; „Българска детска литература XX век“, 2012; „Детска литература. От Възраждането до края на Втората световна война“, 2013; E-mail: pstefvt@abv.bg